

УДК 94(477. 52/.6) «18/19»

А.Г. ПЕРЕТОКІН

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ГІРНИЧОДОБУВНОЇ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛУЗЕВОЇ ПРЕСИ)

Перетокін Андрій Геннадійович – доцент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, кандидат історичних наук

Стаття присвячена проблемі соціального становища робітників гірничодобувної галузі промисловості Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – початку XX ст., яка вивчалась на матеріалі галузевої преси.

Ключові слова: соціальне становище, робітники, гірничодобувна галузь, Донецько-Придніпровський регіон, галузева преса.

Статья посвящена проблеме социального положения рабочих горнодобывающей отрасли промышленности Донецко-Приднепровского региона в конце XIX – начале XX ст., которая изучалась на материале отраслевой прессы.

Ключевые слова: социальное положение, рабочие, горнодобывающая отрасль, Донецко-Приднепровский регион, отраслевая пресса.

The article is devoted to the problem of social state of the workers of the mining branch of industry of Donetsk-Prydniprovsk region at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries. The problem is studied on the material of the branch press.

Key words: social state, workers, mining branch, Donetsk-Prydniprovsk region, branch press.

© А.Г. Перетокін, 2013

Постановка проблеми. Остання чверть XIX ст. характеризувалася швидким темпом розвитку гірничої і металургійної промисловості на Півдні Росії, у Донецько-Придніпровському регіоні України, який перетворюється до кінця століття в основну вугільно-металургійну базу країни. Важка індустрія України відзначалась відносно високим рівнем технічної оснащеності і енергозабезпечення, що дозволило їй зайняти провідне місце у промисловому потенціалі країни. З розвитком промисловості виникали технічні, економічні та соціальні проблеми, які необхідно було висвітлювати для суспільства. Відповідно, безліч проблем, пов'язаних з розвитком промисловості, викликали появу та поширення періодичної галузевої преси. Галузева преса давала змогу проаналізувати економічну ситуацію, соціальне становище деяких верств населення, які працювали у тих чи інших галузях промисловості, їх взаємовідносини, умови життя, соціальний склад тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень з проблематики даної статті заслуговують на увагу роботи Г.Д. Бакулева, Ф.Є. Лося, О.О. Нестеренка, С.І. Потолова, В.В. Голобуцького, Л.Г. Мельника, В.В. Крутікова, Б.М. Миронова, І.В. Довжука [2; 26; 30; 31; 4; 27; 24; 29; 17], у роботах яких вивчалися проблеми розвитку гірничодобувної галузі промисловості у Донецько-Придніпровському регіоні та соціальне становище робітників цієї галузі, а також дослідження С.М. Злупка, В.М. Власенка, В.В. Щербатюка [19; 3; 39], присвячені проблемам розвитку певних галузей в Україні та їх висвітлення у відповідних галузевих виданнях. Але галузева преса як історичне джерело недостатньо використовувалася в працях

дослідників для вивчення соціального становища робітників гірничодобувної галузі промисловості Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – початку XX ст.

Мета дослідження – дослідити соціальне становище робітників гірничодобувної галузі промисловості Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. у висвітленні галузевої преси. Згідно з метою статті необхідно вирішити такі завдання: охарактеризувати процес формування стану робітників гірничодобувної галузі; проаналізувати умови їх праці та життя; визначити характер взаємовідносин, які існували між робітниками та підприємцями.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії виходила значна кількість галузевих видань, які були присвячені гірничій та металургійній промисловості. Ці видання публікувалися як у столиці – Санкт-Петербурзі, так і в регіонах: на Уралі, на Кавказі, в Сибіру та в Донецько-Придніпровському регіоні. Перший спеціальний журнал з гірничої справи був заснований у 1825 р. у С.-Петербурзі. З 1880 р. у Харкові почало виходити видання «Южнорусский горный листок» під редакцією М.І. Яшевського, а з 1888 р. – галузевий журнал «Горнозаводской листок», редактором якого був гірничий інженер С.М. Сучков. Видання «Горнозаводской листок» було створене для консолідації працівників гірничодобувної та металургійної галузей промисловості і обміну інформацією. З 1903 р. видання стало органом Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, а редактором – гірничий інженер, голова Статистичного бюро М.Ф. фон Дітмар [5, 6475]. У 1909 р. з'явилося галузеве видання «Горнозаводское

дело», яке теж було органом Ради З'їзду південних гірничопромисловців. Редактором цього видання також був видатний гірничий інженер та підприємець М.Ф. фон Дітмар.

Галузева преса є історичним джерелом, яке має комплексний, синтетичний характер. Вона дає можливість побачити життя в усій різноманітності очима його співучасника, сучасника тієї доби. Галузева преса як скарбниця джерел епохи різнобічно висвітлює події, їх взаємодію та наслідки. Галузеві видання Донецько-Придніпровського регіону постійно відображали як досягнення, так і труднощі, які виникали в процесі розвитку гірничодобувної та металургійної галузей промисловості.

У період освоєння багатств Донецько-Придніпровського регіону люди міського стану, приїжджі з центральної і північної місцевостей Росії склали більшу частину кваліфікованих робітників, техніків, інженерів, економістів та інших технічних спеціалістів. Вони були кістяком інтелігенції нового регіону зі своїм менталітетом, точкою зору, вадами, звичками тощо. Це зіграло специфічну роль у соціальному портреті регіону, спричинило посилення соціальної мобільності, яка у старих регіонах Росії була послаблена [25, 240].

Бурхливий розвиток промисловості Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. потребував великих людських ресурсів для роботи на вугільних копальнях, металургійних підприємствах. Це зумовило швидкий розвиток міст та робітничих селищ, які заповнили сільські мешканці з центральних та північних губерній Росії. Більше того, близько третини міського населення по своїй становості були селянами. Міста і селища розвивалися подібно селам, але поступово перетворювалися з адміністративно-військових і аграрних у промислово-торгові центри до середини XIX ст. і у промислово-торгово-культурні центри до початку XX ст. Яскравим прикладом цього перетворення в Україні є губернське місто Катеринослав (нині Дніпропетровськ). Забудова міст здійснювалася за єдиним планом, тобто набувала єдиної планової забудови. На межі XIX – XX ст. місто можна охарактеризувати як ранньоіндустріальне. Селяни більше мігрували в міста і на початку XX ст. частка селян у населенні міст дедалі зростала. Становість селян стала найчисельнішою соціальною групою – на їх долю припадало більш ніж 45% усіх городян. У цього міського населення зберігався менталітет селянства, який ніс у собі багато протиріч [23, 1; 25, 121-123; 28, 83-84].

Основний стан, на який ліг тягар створення гірничодобувної і металургійної промисловості Півдня Росії, – робітники. Це були здебільшого селяни з центральних районів Росії і місцеві – з українських сіл. Зустрічались також робітники з міського стану. Як свідчать матеріали галузевої преси, за походженням більша частина робітників належала до уродженців Велико-Руських губерній. Наприклад, відповідно до списку підземних робітників на Рутченківських копальнях з Тульської губернії було 19,7% робітників, з Орловської – 16,2%, з Курської – 8,8%, з Катеринославської – 8,8%, з Калузької – 8,2%, з Харківської – 6,5%,

Смоленської – 5,3%, з Могильовської – 5,3%, з Верхньо-Донської області – 3%, з Рязанської – 2,8%, з Чернігівської – 2,3%, з Воронежської – 1,4%, з Тамбовської – 0,6%, а інші складали 2,8% від загальної кількості робітників на копальнях [6, 697]. Робітниче питання стояло дуже гостро. Влітку й восени на копальнях було недостатньо робітників. У галузевій пресі наведено такий приклад: у 1888 р. Рутченківські копальні дуже потерпали від нестачі робітників. Було вирішено привезти дві партії робітників з Тульської губернії і одну – з Харківської губернії, всього 300 осіб. Але тульські робітники пішли з копальні на другий день після приїзду, залишивши в конторі свої паспорти і не відпрацювавши задатки. Не набагато довше затримались робітники і з Харківської губернії. Як результат – копальня отримала збиток в декілька тисяч карбованців. Але більша частина робітників не поїхала додому, а почала працювати на інших копальнях. Вони поповнили ряди робітничого контингенту кам'яновугільної промисловості, тобто гроші не були витрачені марно. При цьому видобуток вугілля зростав пропорційно зростанню кількості робітників і підвищенню його інтенсивності при низькій продуктивності праці. Так, з 1892 р. до 1913 р. видобуток вугілля у Донбасі зріс з 3,58 млн. т до 27,59 млн. т, тобто у 7,7 раза. Це відбулося пропорційно збільшенню кількості робітників, яка зросла з 25 926 у 1892 р. до 185 823 у 1913 р., тобто у 7,17 раза. Продуктивність праці зросла лише на 7% [11, 10444]. Така ситуація була зумовлена декількома чинниками: по-перше, це прагнення власників шахт та заводів отримати максимум доходів, вкладаючи мінімум у виробництво, а також використання дешевої робочої сили; по-друге, великі іноземні інвестори прагнули отримати надприбутки за рахунок місцевих робітників, а також і за рахунок місцевої буржуазії, яка була не дуже готова до конкурентної боротьби.

За даними IV З'їзду південних гірничопромисловців склад робітників був на 7/8 з прийшлих робітників. Щорічно в гірничодобувну промисловість у пошуках роботи приходили десятки тисяч людей, частина з яких осідала на шахтах і рудниках. Як уже відзначалося, це, в основному, були селяни з Центральної Росії. Влітку спостерігався відтік робочої сили на сільськогосподарські роботи. Сезонні коливання приводили до постійної зміни складу робітників, цьому також сприяла вербовка робітників з віддалених губерній (Казанської, Могильовської) [20, 4537; 37, 3753-3755, 3776-3778].

Але, незважаючи на це, до початку 1900 р. у гірничодобувній промисловості Півдня Росії склалися ядро кадрових робітників, які нараховували 60–70%. Ці робітники у першу чергу зазнавали жорстокої експлуатації з боку власників рудників. При низькій продуктивності праці засобом підвищення експлуатації було продовження робочого дня. На рудниках Гірничого та Промислового товариства на Півдні Росії середня зміна продовжувалася 10 годин, а заробіток складав від 1крб. 32 коп. до 1крб. 54 коп., а заробітна плата забійника була від 2крб. до 2крб. 50 коп. [7, 672; 16, 6630-6631]. На шахтах Кривого Рогу до 1900 р. робочий

день складав від 12 до 13,5 годин. Підвищення тривалості робочого дня наштовхувалося на моральну і фізичну межу. Це викликало велику соціальну напруженість і було чинником, який провокував спротив усіх робітників.

Важке становище робітників, тяжкі умови праці спричиняли економію підприємців на постійному капіталі. При цьому використання ручної праці було вельми поширене – вручну видобували, навантажували та транспортували вугілля. Не застосовували у повному обсязі ту техніку, яка була вже створена для полегшення праці та підвищення її ефективності. Це: бурові установки, перфоратори, відбійні молотки, врубові машини. На шахтах погано забезпечувалась вентиляція, а це призвело до високої концентрації рудничного газу, який разом з повітрям складав вибухонебезпечну суміш, а внаслідок використання недосконалих світильників виникали вибухи. Тільки за декілька років на рудниках Макар'ївських, Макеевських, Надієвських, на Прохоровських. Кальміусько-Богдохівських копальнях та шахтах «Італійська», «Берестовка» сталися великі катастрофи (вибухи та пожежі) з багатьма жертвами серед робітників [34, 6041-6044; 38, 4049]. Незважаючи на масовий, щорічний приплив робочої сили (по 10–15 тисяч осіб, раніше незнайомих з гірничою справою), не проводився інструктаж з техніки безпеки.

У 1911 р. робітники Півдня Росії, які склали більш ніж 3 млн. осіб, були сконцентровані у 126 поселеннях, розташованих поблизу шахт. Обстеження 1638 квартир у 1910 р. на трьох шахтах Південноросійського кам'яновугільного товариства свідчило, що 53% робітників та членів їх сімей мали лише 1–2 кв. м площі підлоги на душу, 33% - 3–4 кв. м на одну особу. На невеликих шахтах та копальнях переважали землянки у вигляді зв'язаних лігвищ, в які було не тільки морально важко, але й страшно заходити, а на великих шахтах були казарми, розраховані на одну зміну, а туди заселяли дві зміни: денну й нічну. Невеликі та середні рудники частіше вирішували не наймати сімейних робітників, а брати на роботу великі прийшли артілі робітників, які погоджувалися жити в казармах чи в великих кімнатах усі разом. Але такі невеликі рудники ризикували залишитися зовсім без робітників, якщо восени гарний урожай кликав майже всіх робітників додому в село. На Рутченківських копальнях було прийняте рішення йти на додаткові витрати, а саме: наймати сімейних робітників, забезпечувати їх кімнатами в будиночках. На деяких великих шахтах для сімейних шахтарів виділялися невеличкі будиночки на чотири родини. Кожна квартира складалася з однієї кімнати площею біля 16 кв. м, а близько будинку було невеличке подвір'я [22, 672; 33, 423].

У публікаціях ГЗЛ підкреслюється, що на заводі Новоросійського Товариства побудовано лікарні, церкву, школи, лазні та будинок для робітників. На рудниках Гірничого та Промислового Товариства, де шахти працюють багато років, теж побудовані будинки окремо для сімейних та холостяків, лазня з холодною та гарячою водою, молитовний будинок, лікарня на 20 ліжок і з завод-

ським лікарем та школа на 200 дітей робітників. У ГЗЛ підкреслюється, що були побудовані «хороші дома», «прекрасная школа», «большая каменная баня» [22, 671–672]. Ці статті мають полемічний характер, вони давали відповідь на статті в газеті «Русские ведомости», які писали, що робітники гірничої промисловості мають невелику заробітну плату, довгий робочий день, погану їжу, погані приміщення для мешкання, також писали про відсутність шкіл, лікарень, лазень. Відносно приміщень вони посилаються на свідчення гірничопромисловців і земських статистиків. У ГЗЛ відзначено, що порівняно з Західною Європою та з іншими районами Росії ніде робітники не одержують таку високу заробітну плату, щодо їжі, то робітники на рудниках їдять м'ясо навіть під час постів, крім великого посту, а також їдять пшеничний хліб, тому що в цих краях мало хто їсть житній хліб [9, 616; 18, 954-955]. ГЗЛ зауважує, що «Русские ведомости» ігнорують всі ті складні умови, в яких знаходиться гірничодобувна промисловість Півдня Росії.

В одній із статей ГЗЛ, яка має назву «К рабочему вопросу», автор зазначав, що головною бідою серед робітників було пияцтво. Як тільки робітник одержував заробітну плату, він зразу ж йшов до шинку. Там він пропивав усі свої гроші і глянцеви чоботи, і червону сорочку. А потім ще й бійки відбувалися, прямо на підлозі робітник засинав або через силу доплітався додому. Шинків було багато й скрізь: і в степу, і на дорозі, і в будинку поміщика, і біля будинку поміщика. Для поміщиків це було гарним прибутком, тому вони й відкривали багато шинків на своїй землі. Вуглепромисловці вирішили приділити увагу робітничому питанню. Вони розробили правила про наймання робітників, про взаємовідносини між власниками копалень та поселянами, щоб були порядок та законність, але на той час уже минуло два роки, а ці важливі та необхідні правила для Донецького басейну все ще розглядалися та дискутувалися [7, 671–672; 20, 4537; 1, 224-225].

У статті гірничого інженера І.А. Стемківського пияцтво робітників було охарактеризоване як велике нещастя для робітників і гірничопромисловців регіону. Автор підкреслює, що особливо складне становище було у Французького Гірничого і Промислового Товариства, тому що воно не володіло землями біля рудників і не могло перешкодити появі нових шинків біля шахт. Ця біда мала майже поголовний характер, пияцтво після заробітної плати продовжувалося декілька днів. У цей час важко було знайти робітників навіть для ремонтних робіт. Зрозуміло, що такі зупинки були дуже шкідливими для справи, особливо там, де були м'які породи вугілля [8, 728; 36, 754].

Підприємці зводили заробітну плату до фізичного мінімуму. Система штрафів на підприємствах зводила нанівець усі потуги робітників вирватися з цього кола. Торговці шинків та лавок, які здебільшого були євреями, сприяли пияцтву робітників, давали спиртне у кредит і нав'язували їм дольову кабалу. Економічний примус в умовах Росії було заміщено псевдоекономічним різновидом того ж

кріпацького права. У кожному робітничому селищі була розміщена козацька сотня, яка використовувалася при непокорі робітників. Крім того, більшість робітників-селян були неграмотні, підприємці мало чого робили, щоб викоренити неписьменність. Усі ці чинники викликали у робітників спротив, байдужість, невдоволення.

Необхідно відзначити, що синтез старих структур в економіці царської Росії з тогочасним капіталізмом відбувався особливо боляче для трудящих мас. Примножуючи прибутки підприємців, робітники терпіли жорстоку експлуатацію, були абсолютно безправні. Відповідно ставлення робітників набувало все більшої ворожнечі не тільки до існуючого режиму, але й фактично до всіх підприємців. Робітники починали бачити в їх особі виключно ворогів і вважали, що компроміс з ними неможливий. Це яскраво відображали листівки робітничих та страйкових комітетів.

Але політика промислової буржуазії по відношенню до робітників була відверто консервативна, буржуазія використовувала військово-феодаліні методи експлуатації. Підприємці неспроможні були пригасити конфлікти без допомоги військово-карального апарату самодержавства, ігнорували засоби ідеологічного впливу, тактики незначних поступок. Реформи як економічні, так і соціальні були залежні від самодержавства, схилили підприємців до узгодження з правлячими колами. Архівні матеріали та публікації в галузевій пресі повідомляють про численні страйки та революційні виступи робітників гірничо-

добувної галузі [13; 14; 15; 32, 6995; 35, 443-444].

Висновки. Матеріали галузевої преси свідчать, що робітники гірничодобувної промисловості Донецько-Придніпровського регіону формувалися за рахунок селян з центральних та північних регіонів Росії та з українських сіл і міст, в які переселялися селяни в пошуках роботи. Умови праці робітників галузі були надзвичайно важкими, продуктивність підприємств зростала за рахунок збільшення кількості робітників та посилення їх експлуатації. На підприємствах галузі недостатньо використовувалася техніка, не забезпечувалася техніка безпеки праці, наслідком чого були часті нещасні випадки, які призводили до загибелі або каліцтва робітників. Житлові умови робітників галузі були складними: більшість робітників жили в землянках та казармах, лише деякі сімейні робітники мешкали в однокімнатних квартирах. Важка праця, низька заробітна плата, штрафи, складні житлові умови призводили до того, що серед робітників розквітало пияцтво. У суспільстві Півдня Росії, яке разом прийшло з феодалізму до капіталізму, зростали протиріччя.

Це – усвідомлення масами своїх прав та ігнорування своїх обов'язків, низька політична культура, максималізм прагнень, конфронтаційна поведінка як з боку власників і влади, так і з боку робітників. Наприкінці XIX – на початку XX ст. зростає хвиля невдоволення робітників, що призводить до страйків та революційних виступів.

Рецензент Нікілев О.Ф. – д.і.н., проф.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдаков Н.С. Об урегулировании продажи водки на каменноугольных коях и горных заводах в Донецком бассейне [Текст] / Н.С. Авдаков // ГЗЛ. – 1888. – № 19. – С.224-225.
2. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна [Текст] / Г.Д. Бакулев – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с.
3. Власенко В.М. Журнал «Наша кооперація» – джерело з історії української кооперації [Текст] / В.М. Власенко // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. третьої всеукр. наук.-теорет. конф., 22-23 грудня 1995 р. / НАН України. Львівська наук. бібліотека ім. В.Стефаніка. Науково-дослідний центр періодики. – Львів: 1995. – С. 50-54.
4. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період [Текст] / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
5. Горнозаводской листок [Текст]. – 1903. – №19. – С.6475. (Далі: ГЗЛ).
6. ГЗЛ [Текст]. – 1890. – №11. – С.697
7. ГЗЛ [Текст]. – 1890. – №8. – С.672
8. ГЗЛ [Текст]. – 1890. – № 14. – С.728
9. ГЗЛ [Текст]. – 1890. – № 4. – С.616
10. ГЗЛ [Текст]. – 1890. – № 7. – С.651
11. Горнозаводское дело [Текст]. – 1915. – № 16. – С. 10444.
12. Горный журнал [Текст]. – 1873. – Т.1. – Кн. 3. – С. 345 – 358.
13. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1 Спр. 236. Повідомлення міністру внутрішніх справ, листування з Бахмутським повітовим справником, департаментом поліції про революційні виступи робітників на Юзівських рудниках Бахмутського повіту, 1887 р., 200 арк.
14. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1 Спр. 432. Справа про революційні виступи робітників на гірничозаводських та фабричних підприємствах Катеринослава та Катеринославської губернії, 1903 р., 332 арк.
15. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1 Спр. 481. Справа про революційні виступи робітників на Карповському руднику в Бахмутському повіті, 1905 р., 27 арк.
16. Дитмар Н.Ф. Рассчетные средние платы черноработчим Харьковского и Екатеринославского губернских по фабричным и горнозаводским делам присутствий [Текст] / Н.Ф. Дитмар // ГЗЛ. – 1904. – № 7. – С. 6630-6631.
17. Довжук І.В. Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Текст] / І.В. Довжук. – Донецьк, 2004. – 40 с.
18. Заметка к вопросу о питании рабочих [Текст] / К.Р. // ГЗЛ. – 1891. – № 9. – С. 954 -955.
19. Злупко С.М. Проблеми економічної теорії в журналі «Економіка України» в період розбудови української держави [Текст] / С.М. Злупко // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доповідей і повідомлень всеукраїнської науково-теоретичної конференції. НАН України. Львівська наук. бібліотека ім. В.Стефаніка. Науково-дослідний центр періодики. – Львів, 1993. – С. 101-105.

20. К вопросу о донецких горнорабочих [Текст] // ГЗЛ. – 1900. – № 20. – С. 4537.
21. К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных коях Донецкого бассейна [Текст] // ГЗЛ. – 1899. – № 6. – С. 3729-3732.
22. К рабочему вопросу [Текст] // ГЗЛ. – 1890. – № 8. – С. 671-672.
23. Каменноугольная промышленность России в 1902г. [Текст]. – 1904. – С. 1
24. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період [Текст] /В.В.Крутіков. – Д.: Вид. ДДУ, 1992. – 172 с.
25. Лаппо-Данилевский А.С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России; Энгельман И. История крепостного права в России [Текст] /А.С.Лаппо-Данилевский; И.Энгельман // М.: 1900, С 120-241.
26. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / Ф.Е. Лось – К., 1955.– С. 195.
27. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні 60–90 рр. XIX ст. [Текст] / Л.Г. Мельник – К.: Вид-во КДУ, 1972. – 240с.
28. Миронов Б.Н. Русский город [Текст] Б.Н.Миронов . : // М. – 1991. С.83 – 84.
29. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империализма (XVIII – начало XX в.) [Текст] / Б.Н.Миронов. – Том 1. – В 2 т. – [3-е изд., испр. доп.] – СПб: «Дмитрий Буланин», 2003. – 548 с.
30. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні [Текст] /О.О. Нестеренко. – Ч. 1. – К.: Наук. думка, 1959. – 496 с.; Ч. 2. – К.: Наук. думка, 1962. – 576 с.
31. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в. [Текст] / С.И. Потолов – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – с. 256.
32. О забастовках [Текст] // ГЗД. – 1913. – № 10. – С. 6995.
33. Пальчинский П.И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна [Текст] / П. И. Пальчинский // ГЖ. – 1906. – № 9. – Т. 3. – С. 423.
34. Подземный пожар на Анненском каменноугольном руднике 13 декабря 1902 г. [Текст] // ГЗЛ. – 1903. – № 7-8. – С.6041-6044.
35. Стачки на фабриках и заводах за трехлетие 1906-1908 гг. Е. [Текст] // ГЗД. – 1910. – № 12. – С. 443-444.
36. Стемповский И.А. Рутченковское каменноугольное месторождение. Подземные разработки [Текст] / И.А.Стемповский // ГЗЛ. – 1890. – № 9. – С.754.
37. Таскин Е.Н. К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных коях Донецкого бассейна [Текст] / Е.Н. Таскин // № 7. – С. 3753-3755; № 8. – С. 3776-3778.
38. Тиме И.А. К вопросу о гремучем газе и о несчастных случаях на рудниках вообще [Текст] / И.А. Тиме // ГЗЛ. – 1899. – № 23. – С. 4049.
39. Щербатюк В.М. «Университетские известия» (1861-1919) та їх роль у розгортанні досліджень у галузі історії в Київському університеті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» [Текст] / В.М. Щербатюк. – К., 1998. – 17 с.